

НАУКОВА ТА МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (замість передмови)

У 2006 році Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України відзначив своє 85-річчя. Це була поважна нагода не лише представити громадськості здобутки сучасних дослідників, але й скласти шану численній плеяді видатних мистців і вчених ХІХ століття, діяльність яких заклала міцні підвалини сучасного народознавства та мистецтвознавства.

Українське ХІХ століття, за визначенням П. Куліша, було періодом, коли мілітарна енергія нації, не давши очікуваної волі і визволення, трансформувалася й перелилася в інтелектуальну. Саме інтелектуальна та творча потуга національно-культурних і наукових діячів ХІХ ст. зуміла скласти адекватну відповідь на виклики часу і звести нанівець асиміляційні зусилля поневолювачів. Бездержавний український народ був легітимізований перед Європою повновартісними, світової міри творами високої професійної культури, талановитими і переконливими науковими концепціями українського історичного процесу, репрезентацією цілісної картини історичної минувшини народу, тяглість якого на українських землях потверджувалася силою наукових аргументів, джерел і фактів. Ціле гроно непересічних талантів у царині не лише літератури (від І. Котляревського до І. Франка), малярства, музики, а й гуманітарної науки — історії, мовознавства, фольклористики та етнографії стали adeptами українства, виразниками його творчого генія, його дум і віри у кращу долю.

Серед учених-подвижників українського культурно-національного руху ХІХ століття поважна роль належала Миколі Костомарову, видатному українському історику, етнографу, громадському та політичному діячеві. Він одним з перших в українській історичній традиції диференціює історичний процес за його суб'єктами, поділяючи відповідно історію на внутрішню та зовнішню. Костомаров розглядав народ як творця внутрішньої історії та носія духовної сили, яка «спроможна рухати поступ». Явища національної історії вчений оцінював «з висоти народного духу»; він поєднував ідею особливої української місії з орієнтацією на світовий історичний процес.

У своїй розвідці «Дві руські народності» дослідник фактично започатковує етнопсихологічний напрямок в українській науці, подає оригінальну порівняльну характеристику українців та росіян, ментально вирізняючи українство із російської етнічної стихії. Костомаров постулює залежність основних етнопсихологічних рис українців від історичних природно-географічних умов. Виокремлені вченим риси характерології українців (демократизм, громадощество, релігійна і етнічна терпимість, залюбленість у природу, свободолюбство тощо) знайшли своє підтвердження у працях наступних поколінь вчених.

В українському культурно-національному житті другої половини ХІХ століття брала участь ціла плеяда видатних особистостей: істориків, народознавців, літераторів та художників. Проте розбудити цілу націю, дати їй в руки знамено волі і вселити віру у власне державно-національне майбутнє судилося Т. Шевченкові — пророкові, творчий геній і національний дух якого променював на всіх українських землях — «від Сяну до Дону». Доба Шевченкової творчості припала на період покріпачення народу, згасання національного життя. Сучасна поетові українська еліта жила спогадами про славу минувшину, не переймаючись надто як безпросвітним тогочасним життям народу, так і його невиразним майбутнім. Ідеї романтичного народництва, що домінували в колах гуманітарної інтелігенції першої половини ХІХ ст. і утверджували етнографічну концепцію літератури (пріоритет у ній народності, усної народної творчості) та стимулювали пошвавлення зацікавлень до етнокультури й долі її творців, не просто знайшли живий відгук у душі Т. Шевченка та відбилися в його творчості, а пробудили в ньому синівську відповідальність за долю отчого краю.

Інтереси поета до української етнокультури, до багатой народнопоетичної творчості були зумовлені його органічним зв'язком з рідним народом, його, сказати б, «зболоною» любов'ю до рідного краю і його знедоленого люду: «...Я так люблю / Мою Україну убогу, / Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю!» Здобута поетом висока петербурзька освіта сприяла трансформації його дитячих спогадів та почуттів в усвідомлене розуміння великої історичної несправедливості і кривди щодо свого народу.

Стан безпросвітності та безправності української людності («малих рабів німих»), а водночас безпорадної бездіяльності еліти — провідників нації, Т. Шевченко ідентифікував як летаргійний сон, що загрожував приректи націю на зникнення з історичного кону. Геніальне художньо-інтуїтивне передчуття та усвідомлення характеру суспільно-політичних процесів, їхніх катастрофічних наслідків для національної долі, спонукають поета стати будителем нації, месією-рятівником.

Він силою свого поетичного хисту і пророчого слова зумів прорвати замкнуте коло тогочасних, проєктованих винятково в минуле, уявлень про Україну і перекинути місток до майбутнього через відновлення неперервної етноісторичної тяглості спільноти — «привнесення спогадів минулого в теперішнє заради прийдешнього». Україна мислиться ним як регіонально і культурно розмаїта, проте соборна і самодостатня спільнота: «От берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстротекущего Днестра — одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же, как одной матери дети...»¹ Ця цитата не тільки окреслює органічну єдність українства в конкретно означених поетом етнокультурних, мовних та територіальних межах («від Дону — до Дністра»), але й передає Шевченкове уявлення про конститутивні ознаки нації. Дослідники слушно відзначають цю виняткову, бездоганно виконану поетом місію національного історика-пророка: «Саме Шевченкові належить в українській інтелектуальній історії честь відкриття цього синтетичного погляду на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний, розгорнутий в універсально «відкритому» часі й просторі континуум...»²

Поет болісно сприймав масову русифікацію освічених верств, яку інтерпретував як загрозу форму руйнації української етнокультурної цілісності, розмивання етносу, оскільки денационалізація охопила не лише українське чиновництво, а торкнулася й провідної верстви української інтелігенції, для творчості якої своєрідним культурним каноном стала модель культури російського зразка. Як національний поет-месія, який виразно усвідомлював ці небезпечні для нації реалії, Т. Шевченко декларує різке розходження з російським культурним каноном і моделює власну національну перспективу українства. Він передусім виокремлює українство духовно із російськоімперської дійсності, стверджуючи сакральність українського світу та нарочито профануючи російський. Деканонізація російської культури це, як слушно відзначають дослідники, цілком послідовна і конструктивна світоглядна настанова поета на міжнаціональне розмежування: «із зачатковою програмою розбудови національної культури як духовного кореляту спільноти»³.

Десакралізуючи не лише російську народнокультурну стихію, але й канонізований російською культурою Петербург, поет намагається вивищити позитивно зображуваний ним український світ і переконати українську інтелігенцію працювати задля історично-національної перспективи власного народу. Прагнучи сконсолідувати українство, Т. Шевченко закликає земляків «на москалів не вважати: — нехай вони собі пишуть по своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово»⁴.

Поет показує самотність і культурну самодостатність української етнічності, підносить її до високого цивілізаційного рівня, розкриває для сучасників її непересічні здобутки і моделює обнадійливу і повновартісну національну перспективу Україні — «...оновленій землі». Мовою народного прислів'я «В своїй хаті своя правда / І сила, і воля», піднесеного до рівня національно-консолідаційного гасла з відвертим державницьким підтекстом, поет закликає земляків — «і мертвих, і живих, і ненароджених» бути свідомими свого національного призначення.

Твори Т. Шевченка є не лише цінним джерелом з етнокультури українців — вони проливають світло на характер міжетнічних взаємин в Україні Шевченкових часів, розкривають особливості процесів національної самоідентифікації, окреслюють риси української характерології. В них подибуємо ідеї та твердження, які на століття випередили появу модерних наукових напрямів (з етнополітики та соціології, з етнопсихології та міжетнічних проблем).

Зокрема, у творчості Т. Шевченка відбито розуміння ним справжньої сутності українсько-російських міжетнічних взаємин. Гасла слов'янської спорідненості, на його думку, використовуються росіянами спекулятивно і корисливо — з метою нівеляції й притлумлення етнічних почуттів та культури українців на користь російської культури. А з приводу експлуатації росіянами ідеї спорідненості поет різкувато зауважує: «Ми вже бач, дуже близькі родичі. Як наш батько горів, то їх батько руки грів»⁵.

Історія етнополітичних українсько-російських взаємин постає в нього одним суцільним ошуканством українства («Стоїть в селі Суботові...»), а Богданові сподівання, «щоб москаль до-

бром і лихом з козаком ділився» — інтерпретуються поетом як наївна обманута довіра: «Москалики, що заздріли / То все очухрали...»).

У історії українського культурного і національно-визвольного руху годі шукати іншу по-стать, рівновелику Т. Шевченкові, хистом та поетичним генієм якого було змодельовано націю як цілісність та піднято її із цивілізаційного небуття. Т. Шевченко представляє (хоча й не у вигляді етноісторичного трактату, а в поетично-афористичній формулі («І мертвим, і живим, і ненародженим») концепцію наскрізної кризьпоколінної тяглості українства як єдиної у часовому та територіально-просторовому вимірі етнічної спільноти.

У другій половині XIX століття український рух виливається у нові організаційні форми — об'єднання української інтелігенції, відомі під назвами «громади», з'ява яких пов'язана із тимчасовим послабленням цензурних утисків з кінця 50-х років. У висліді активізації суспільного життя, у Петербурзі, а згодом у провідних містах України (Харкові, Полтаві, Одесі, Чернігові), виникають досить чисельні українські організації, що провадять культурно-національну і громадсько-політичну роботу.

Завдяки географічно-територіальній розгалуженості та зв'язку між ними ці громади мали переконливий суспільний авторитет і силу, особливо інтелектуальну, оскільки об'єднували весь цвіт інтелігенції українських земель. Зокрема, стара київська «Громада», що зародилася на початку 60-х років у вигляді студентського гуртка, вже на початку 70-х років трансформувалася у потужний інтелектуальний культурно-національний центр, до якого входили В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Зібер, А. Кістяківський, Н. Ковалевський, А. Кониський, О. Косач, В. Науменко, С. Подолинський, І. Рудченко, Ф. Рильський, М. Старицький, П. Чубинський, О. Русов, Ф. Міщенко, М. Драгоманов та ін. Київська громада мала високий престижний статус завдяки «домінуючому в ній політичному радикалізму» і видатним розумовим та громадським якостям її членів.

У цей період діяльність всіх громад помітно радикалізується, вони переходять від суто культурно-освітньої роботи (творення недільних шкіл і видання популярних україномовних брошур) до публічного обговорення суспільно значущих проблем українського життя, розгортання ґрунтовної наукової українознавчої праці. Зокрема, зусиллями членів Київської громади засновується Південно-західний відділ Російського географічного товариства.

Своєю резонансною діяльністю Київська громада великою мірою завдячує незмінному її керівнику, засновнику київської історичної школи, видатному громадському діячеві, — професору Київського університету Володимирі Антоновичу⁶.

Як фундатор української історичної науки, В. Антонович зібрав і видав 8 тт. «Архива Юго-Западной России», опублікував низку визначних праць з історії Великого князівства Литовського, козаччини, селянських рухів; досліджень про походження шляхетства і мішанства, про церковне життя в Україні та ін., що склали документально-джерельну базу як для сучасних йому, так і майбутніх історичних студій. Це був видатний інтелектуальний здобуток, який фактично легалізував українську історію поважними науковими засобами, вводив її у європейський контекст.

Проте, вчений не обмежувався суто історичними студіями, а переймався і успішно досліджував археологічні, етнографічні, етнопсихологічні та мовні проблеми. Опротестовуючи урядові переслідування української мови та літератури, В. Антонович трактував їх як «результат некультурного і брутального інстинкту, в силу якого мало розвинуті люди здатні ганити всі форми побуту, не схожі на ті, до яких вони звикли, і вимагати речі неможливої — ототожнення природних етнографічних і культурних особливостей за своєю подобою»⁷.

У своїй «Сповіді» вчений чітко виклав високу мету своєї діяльності — ціною цілого свого життя служити українському народові, відданість якому засвідчив, очолюючи впродовж майже півстоліття український національно-політичний рух.

Учасникам «Громади» належала поважна роль у творенні джерельної бази інших українознавчих дисциплін. Зокрема, якщо до заслуги В. Антоновича відносимо творення фундаментальної архівно-документальної бази історичної науки, то незаперечною заслугою П. Чубинського є формування «золотого» джерельного фонду етнографії. Павло Платонович Чубинський був найвидатнішою індивідуальністю серед генерації етнографів 60–70-х років. Талановитий, відданий українській справі вчений, вмільний організатор наукового процесу, П. Чубинський ініціював тотальну, в межах всіх етнічних земель фіксацію пам'яток культури, розгорнув активну діяльність з організації експедиції в Західно-Руський край. Він розробив докладну карту етнографічних подорожей, приєднавши до запланованих раніше областей Південно-Західного краю ще й південні

райони Гродненської й Мінської губерній, західні землі Люблінської й Сідлецької та північно-східну частину Бессарабії. Вченому вдалося залучити до праці не лише визнаних учених — О. Кістяківського, М. Лисенка, В. Антоновича, О. Потебню, М. Костомарова, В. Симеренка, І. Новицького та ін., але й найширші верстви інформаторів та кореспондентів-аматорів — освітян, лікарів та священників на місцях. Результати експедиції були вражаючими: було зафіксовано майже 4 тис. обрядових пісень, понад 300 казок, легенд і переказів, 20 весільних обрядів, десятки описів господарських та ремісничих занять тощо.

З ініціативи П. Чубинського 1873 року створюється народознавча наукова структура — Південно-Західний відділ «Російського географічного товариства» — досить потужний науковий центр, що опікувався питаннями дослідження і наукової репрезентації культурно-національної самобутності українства і реально виконував (хоч і протягом короткого часу) роль академічної установи загальнонаціонального масштабу. Серед структурних підрозділів відділу найпродуктивнішою була «Етнографічно-статистична комісія». До здобутків відділу слід віднести реалізацію масштабного проекту — проведення одноденного перепису населення Києва навесні 1873 року, який дав реальну картину етнічного складу людності міста. Важливо відзначити, що, незважаючи на потужний русифікаційний тиск, більше ніж половина киян, згідно із даними перепису, визнала українську мову рідною.

Актуальними й досі залишаються матеріали періодичного відділу «Записок Юго-Западного Отдела императорского РГО», де були вміщені праці П. Чубинського, Ф. Вовка, М. Драгоманова, В. Антоновича та інших провідних учених. Проте найбільшим досягненням відділу під орудою П. Чубинського була підготовка та опублікування 7 томів «Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», в яких були вміщені різножанрові зразки усної народної творчості (календарна та родинно-обрядова пісенність, легенди, прислів'я та приказки), описи народного календаря, звичаєвого права, матеріали волосних судів тощо. Грунтовні дані були зафіксовані також з етнокультури національних меншин України (поляків, німців, євреїв, росіян, греків та ін.). Хоча, налякана розмахом діяльності відділу, царська влада закриває його, вдаючись до переслідувань учених та розпорошивши бібліотеку і музей. Та здійснена П. Чубинським масштабна за обсягом і фундаментальна за змістом праця, за слушним визнанням М. Сумцова, «жива і проявляє всі ознаки славного життя»⁸. Подвижницька народознавча діяльність П. Чубинського була високо поцінована його соратниками, які зазначали, що «заслуги його такі значимі, що їх вистачило б на кілька професійних вчених»⁹. П. Чубинський був не просто високообдарованим ученим, але й відомим діячем українського національного визвольного руху, автором національного Гімну «Ще не вмерла Україна». За вкрай несприятливих умов цензури і політичних переслідувань він своєю громадською позицією невідступно і жертвовно служив справі національного визволення та самоствердження народу, будив національну свідомість та совість освіченого українства. Його і досі неперевершена праця по творенню джерельної бази української культури і етнічності стала засобом легалізації української самобутності і неспростовним аргументом на користь етнологічної та національної перспективи.

До чільних представників Київської громади належав і Ф. Вовк — одна з наймаркантніших постатей українського народознавства. Саме йому належить честь своєрідного прориву в українській етнології та україністиці кінця XIX ст., завдяки започаткуванню перших синтетичних енциклопедичного характеру праць з етнології та антропології українців, створенню наукової концепції про етнонаціональну самобутність та органічну єдність всього українського етносу. Його розвідка «Етнографічні особливості українського народу» — це властиво перше наукове узагальнююче видання, в якому систематизовано величезний масив фактографічних даних з матеріальної та духовної культури, подано цілісний самобутній етнографічний портрет українського народу в усьому його регіонально-локальному розмаїтті, а відтак — узаконено науковим способом його право на історично рівноправне буття серед інших народів.

Такого ж енциклопедичного значення набула і праця Ф. Вовка «Антропологічні особливості українського народу», в якій на ґрунтовній джерельній базі (понад 5 тис. вимірів і антропологічних дослідів) вчений моделює антропологічну характеристику українців¹⁰. Він першим виявляє і слушно акцентує відмінність фізичного типу українців від східнослов'янського і вказує на його подібність до південнослов'янського типу, названого дослідником «динарським» або ж слов'янським.

Хведір Вовк заслужено посів одне з найчільніших місць в українському народознавстві завдяки своєму колосальному творчому доробку, який нараховує 628 праць, виданих різними мовами. Вчений стояв біля витоків етнографічної науки в Україні як автор узагальнюючих та тематичних етнографічних досліджень, укладач збірників народних пісень та дум, теоретик української етнології та антропології. Переслідуваний за участь в українському культурно-національному русі, Ф. Вовк вимушений був понад чверть століття перебувати в еміграції, проте і там не полишав українських етнографічних студій намагаючись популяризувати здобутки вітчизняної етнографії у європейських наукових колах. Йому належить велика заслуга у продовженні започаткованої П. Чубинським дослідницької експедиційно-збирацької роботи з царини антропології та етнографії українців Півдня, Наддніпрянщини, Слобожанщини та Галичини, Закарпаття і Буковини.

Вболіваючи за недостатній рівень розвитку етнологічних студій в Україні, Ф. Вовк із сумом констатує, що «ми і досі не маємо ніяких матеріалів ні до в'яснення початків етнічного складу нашої людності, ні до визначення відносин її до давніх насельників нашої землі і теперішніх сусід... ні хоч трохи докладного історично побутового опису нашого народу... Не маючи досі ні одного навіть невеличкого українського народописного музею, ми не маємо і скільки-небудь докладної етнографічної літератури»¹¹. З метою хоч часткового заповнення зазначених наукових прогалів в українознавстві, він прилучається до реалізації програми суцільного етнографічного та антропологічного дослідження України, а також пограничних територій та інших українських етнічних земель (Курщини, Кубані, Марамурешу), задля формування джерельної бази для майбутньої етнологічної науки. Створюючи антропологічну та етнографічну колекції пам'яток, вчений був переконаний, що вони «матимуть для нас дуже важливе значення»¹², оскільки творитимуть цілісний образ української культури і вже самою своєю сутністю стануть перед усім науковим світом переконливим аргументом на користь ідеї про національну та етнокультурну самобутність та самодостатність українства.

З науковими колами київської Громади також пов'язане започаткування української статистичної науки. Виникнення цього напрямку україністики завдячує визначному вченому, етнографу, громадському діячу Олександру Русову, чие ім'я увійшло в історію вітчизняної науки, передусім як основоположника статистики. Росіянин за походженням, О. Русов, однак, як своїм народженням, так і цілим життям і творчістю був пов'язаний з Україною¹³, і, як слушно зазначали його сучасники, «симпатії до України на ґрунті близькості до її природи і народу, підсилені почуттям протесту проти історичних і сучасних йому несправедливостей внутрішньої політики, перетворили його національну самосвідомість і запалили в ній вогонь українського патріотизму. Цей благородний великорос за своїми поглядами і устремліннями був більш глибоким і переконаним українцем, чим багато хто з осіб корінного українського походження»¹⁴.

Захоплення О. Русова музикою та українською народнопісенною творчістю «злилися в кінці-кінців в глибокий інтерес до українського народу, його мови, творчості, історії і побуту...»¹⁵, що не могло не привести його до етнографії, до участі у роботі старої Київської громади та одного з перших етнографічних осередків в Україні — Південно-західного відділу Російського географічного товариства¹⁶.

До його наукових заслуг належить «розробка і проведення в життя нових методів статистичного дослідження, національна постановка оціночних робіт, ряд статистичних описів окремих губерній, повітів міст України, керівництво місцевими переписами населення і опрацювання їх результатів»¹⁷.

Серед наукової спадщини Олександра Русова однією з найвагоміших праць є розвідка «Статистика украинского населения Европейской России». Це властиво перша узагальнююча етносоціологічного характеру робота, в якій за матеріалами перепису 1897 року зроблено аналіз етнічної та етнодемографічної структури населення підросійських земель України кінця XIX століття. В ній О. Русов обґрунтував свої концепційні підходи та критерії визначення компактності українського етнічного масиву, а відтак — етнічних меж народу, зазначаючи, що українська етнічна межа «скрізь дотримується кордонів поширення цього народу у північній півкулі» сягаючи 55° північної широти, і що ці терени «і тисячі років тому назад зайняті були українським народом». Щодо показників етнічної належності, то основним з них Русов слушно вважав рідну мову, що не втратило актуальності і досі.

Вчений помічає і вказує у своїй праці на факт існування в царській Росії дискримінації українців, зауважуючи, що національним меншинам дозволено мати школи на рідній мові, «тоді коли відкриття школи з викладанням на рідній мові українців вважається чомусь державним злочином, внаслідок чого вони займають останнє місце по грамотності в ряду всіх народів європейської Росії»¹⁸. Вчений-гуманіст був переконаний, що «оновлення півдня Росії, заселеного українським народом,

нерозривно має поєднуватися з націоналізацією в українському дусі просвіти, управління, суду, церкви і всього побуту. Без цього — на його думку — немислимий прогрес українського народу»¹⁹.

Сучасники високо поцінювали глибоколюдяне і шире прагнення О. Русова служити народу, серед якого дослідник жив: «... всецело и органически А. Русов примыкал ко всякой общественной работе в сфере украинских интересов, где бы и в каких бы формах эта работа не предьявляла свои требования...»²⁰

Олександр Олександрович був безоглядно «відданий українським інтересам ще з молодих років і незмінно таким залишився аж до кінця життя. Ніякі перетрубації в його житті, зміни і віяння в урядових і суспільних сферах не змогли зрушити його з цієї точки зору»²¹.

Діяльність Русова (етнічного росіянина), Антоновича (етнічного поляка) та багатьох інших видатних діячів неукраїнського походження — учасників національного руху підтверджує справедливість спостереження Б.Кістяківського щодо нових тенденцій українського націотворення періоду 70-х років, який зауважував, що, на відміну від початку ХІХ ст., вже в 70-і роки «кожен щирий демократ і радикал, який працював на Україні і серед українського народу повинен був стати українцем»²².

У 70–80-х роках ХІХ століття дійшло до творення і кристалізації чіткої національної доктрини.

Розробка стрункої системи української політичної ідеології українства належить Михайлу Драгоманову — найвпливовішому «представнику» демократичного та конституціоналістського напрямку української суспільної думки цієї доби. Вчений широких наукових інтересів, історик, етнограф, літератор, публіцист — М. Драгоманов, однак, основну заслугу має перед українським політичним рухом. Він чи не найбільше прилучився до реалізації ідеї інтеграції України у європейські політичні та культурні рухи. Отримавши від Київської громади доручення організувати український національний центр у Женеві, Михайло Петрович розгорнув там потужну науково-публікаційну діяльність, зорганізувавши науково-літературний центр, органом якого стали збірники «Громада» та «Інформаційний листок громади». М. Драгоманов, опанувавши передову на той час європейську ліберальну ідеологію, намагається використати її в українських національних інтересах, залучаючи до українських суспільних реалій політичні доктрини про сутність демократії та широкий конституціоналізм. Наріжною в його ідеології була віра «у визвольну могутність культури...», «у величезну ціну освіти для народу». В центрі світогляду вченого «було не політичне життя спільноти, а щастя народних мас, можливе, як він твердо в цьому був переконаний, тільки при високому рівні культури. Вищим благом культури він вважав повний розвиток індивідуальності, як всякої окремої особи, так і цілих народів»²³.

У першому томі збірника «Громада», Драгоманов викладає свою програму ідеального суспільного устрою, заснованого на федеративних відносинах між спільнотами, що передбачала рівність в широких політичних асоціаціях, свобод як для народів, які мають свої держави, так і для бездержавних. Щодо способу організації державного життя в Україні, то М. Драгоманов стояв на позиціях федералізму, з огляду на реальні обставини та рівень солідарності тодішнього українського суспільства. Йому належать ґрунтовні ідеї про сутність та роль нації: зокрема, в опублікованих статтях «Чудацькі думки про українську національну справу» та в «Листах на Наддніпрянську Україну» він розвинув концепцію національного, висловивши глибоке переконання, що воно не є пережитком давнього минулого чи антикультурною реалією, а навпаки, має велику соціальну і культурно-політичну цінність для людства. Однак, на його думку, цінність нації полягає не «в народних святощах», а в тому, що «вона є свідомою формою солідарності між людьми». Ці ідеї М. Драгоманова були воістину гуманними і актуальними щодо тогочасних підневільних народів, особливо на тлі поширення вульгарно-соціологічних доктрин марксизму, згідно з якими єдиновартісною формою людської солідарності визнавалася класова. Слушно видається також його спроба окреслити на тлі загальної картини та аналізу ідеології європейської цивілізації українську культурно-національну перспективу і виправдати пристрасне прагнення її найкращих представників до культурно національного самовизначення²⁴. Сучасники М. Драгоманова різних політичних орієнтацій закидали йому всілякі докори щодо його ліберальної ідеології, нібито відчуженої від українських національних проблем. Проте його науково-політична спадщина переконує у слушності висновків Б. Кістяківського, який писав, «що якщо тільки виникала яка-небудь практична справа педагогічно-культурна чи соціально-політична на користь народу він зближувався з українцями, навіть чистими націоналістами»²⁵. На політичний світогляд та напрямок подальших наукових дослідів М. Драгоманова вирішальний вплив справили репресії та переслідування його

за українофільство. Саме це рішуче прикувало його до українського напрямку, стимулювало зайнятися «пильніше дослідом українських справ і зразу педагогічної, потім національної взагалі».

Для вченого було ясно, що «для українського народу можна працювати тільки в якості українця», бо якщо «у часи М. Гоголя (тобто в 20–30-х роках XIX ст.) можна було влаштувати таємні товариства у південній Росії, навіть демократично-федералістського напрямку..., не відчуваючи ніяких українських симпатій і не відчуваючи ніякої солідарності з українським народом», то вже в 40-і роки, в епоху Кирило-Мефодіївського братства це було неможливо²⁶. Вершиною української політичної думки цієї доби можна вважати висновок М. Драгоманова, «що вищі соціальні політичні і культурні ідеали європейської цивілізації можуть бути зреалізовані на українському ґрунті і серед українського народу тільки в українській національній формі»²⁷. Ця позиція була не лише вислідом його розумових зусиль, а й глибокої духовної прихильності до України, в історії та географічному розташуванні якої він вбачав вказівки на її особливу культурну і політичну роль у слов'янському світі. Головною справою свого життя він вважав пропаганду і прагнення зреалізувати ідеї Кирило-Мефодіївського братства, які склали основу українського демократизму в гуртках 60–70-х років. Відтак, не будучи націоналістом, Драгоманов «за вимогою розуму і потягом почуття був пристрасним і відданим українським патріотом»²⁸.

М. Драгоманов був одним із небагатьох вчених, кого глибоко зацікавила доля закарпатських українців. Вивчивши та проаналізувавши історію та культуру русинів в Австрії, він перейнявся глибоким до них співчуттям: «Із усіх слов'янських народів Австрії немає іншого більш скривдженого нинішнім порядком, в тому числі і виборчим законом, чим русини»²⁹. Він далекоглядно окреслював політичну перспективу південнослов'янських русинів, зазначаючи, що «для слов'ян, і зокрема для русинів австрійських, виборча реформа в демократичному дусі буде мати вирішальне значення, так як вона поставить кожну слов'янську національність на власні ноги...»³⁰ Праці М. Драгоманова стали не лише новим словом з проблем етнічної історії та етногенетичної єдності українства, русинського руху та політичного русинства, але й містили аналітично вивірені погляди на міжнаціональні взаємини на українських землях (російсько-німецькі, російсько-польські, польсько-українські, польсько-єврейські тощо)³¹.

З останньої декади XIX століття розпочинається, за періодизацією І. Лисяка-Рудницького, модерний період українського культурно-національного відродження, який, на думку дослідника, був добою «безперервного і всестороннього українського підйому». Цей період характеризується творенням організаційно-політичних форм суспільного життя, національно-державних політичних програм, поширенням ідеалів культурно-національного визволення у широкі суспільні верстви і формуванням нової української людини. Саме у цю добу спостерігається плідний розвиток науки, літератури, драматургії, публіцистики, поява національно-демократичних та національно-радикальних партій, зміцнення культурних зв'язків між східними та західними землями.

В цей період у зв'язку із репресіями самодержавної влади проти учасників українофільського руху в Києві та на інших центральноукраїнських землях, відбувається переміщення центру національно-культурного життя зі Сходу на Захід. Із започаткуванням Наукового товариства ім. Т. Шевченка Галичина набуває статусу українського П'ємонту, сюди перетікають основні інтелектуальні сили, тут створюється потужна національно-видавнича база. При НТШ функціонували три наукові секції, засновується друкарня, бібліотека і музей. Із діяльністю НТШ пов'язана доля та творчість цілої плеяди культурних і політичних діячів, з-поміж яких найвеличнішими були поет М. Грушевський та І. Франко.

Важко переоцінити у справі загальнонаціональної консолідації значення наукової спадщини та організаційного хисту М. Грушевського — вченого і державного діяча широкого формату, неперевершеного організатора наукового життя. Велична постать цього довголітнього голови НТШ, що репрезентував національну науку в цілій Україні, воістину позначена Божою благодаттю.

Щоб пробудити національну самосвідомість і залучити до української політичної справи українську інтелігенцію в Росії, М. Грушевський видає російською мовою «Нарис історії українського народу», всіляко підтримує публікаційно російськомовні видання «Украинский вестник» та «Украинская жизнь».

Та найбільша заслуга вченого в тому, що ним була створена нова схема східноєвропейської історії. Завдяки його працям та представлений в них синтетичній концепції українського історич-

ного процесу «наявність окремої української національної історії не можна було заперечувати так само, як завдяки Шевченкові — наявність окремої української мови і літератури».

Для формування національної самосвідомості українства не було іншої важливішої сфери, як осмислення власної історичної минувшини. Заслуга вченого полягала не лише в тому, що він подав синтетичний виклад історії України від найдавніших часів, а й в тому, що зібрав, систематизував, осмислив і ввів у науковий обіг колосальний архівний документальний матеріал, чимало з якого було згодом знищено чужими адміністраціями та режимами.

Людина справді державного мислення (класичний націонал-демократ лівого народницького напрямку за ідеологічними переконаннями), М. Грушевський не обмежується суто науковою та науково-організаційною діяльністю, а опікується також питаннями загальнонаціональної консолідації українського суспільства, створивши уперше загальноукраїнське книжкове видання «Українсько-руську видавничу Спілку». Велика заслуга належить вченому у справі розвитку української літератури і культури, завдяки заснованому ним виданню європейського масштабу — літературно-науковому щомісячнику. Проте найбільше вчений прислужився нації своїми монументальними працями — 5-томною «Історією української літератури» та 11-томною «Історією України-Руси», яка «дала цінні наукові підстави модерному українству».

В історії українського культурно-національного відродження модерністського періоду, що охоплює кінець XIX — початок XX століття особливу роль відіграв мистець та суспільно-політичний діяч, чия постать «могутньо височіє» в українській культурній та політичній історії 70–90-х років XIX — початку XX століть — Іван Франко. Його різностороння діяльність і творчість становлять цілу епоху. І. Франко, поруч із Т. Шевченком, чи не найбільше прилучився до формування та утвердження української національної ідеї, до трансформації поділеної між різними державами української етнографічної спільноти у модерну етнопатрію. «Від смерті Т. Шевченка ніхто з українців не здобув собі більшої слави і ширшого розголосу на всіх просторах України, як І. Франко»³². Справді, важко знайти в історії України іншого мистця, чия творчість представила українство світу цивілізаційно і долучила українську культуру до європейського культурного кола. Якщо заслуга Т. Шевченка полягала у явленні світу українського народу як самодостатньої національної спільноти, наділеної самобутньою культурою і мовою, то І. Франко став потужним репрезентантом професійної, елітної творчості, що набула визнаного світового виміру. «Він дав неперевершені зразки громадської і філософської лірики, підніс до вищого рівня у світовій літературі соціально-психологічну повість..., розширив рамки критичного реалізму і збагатив українську і світову літературу новими художніми образами»³³.

Не менше важила і суспільно-політична діяльність І. Франка, яка виразно позначилась на долі цілого народу. Своєю громадсько-політичною поставою та публіцистичними виступами І. Франко обстоював ідеї єдності русинів Галичини із Наддніпрянськими українцями, право українського народу на власне історичне буття та політичне самовизначення. Він розвінчував з усією силою свого творчого генія облудність фальшивих ідеологій, спрямованих на притлумлення історичної пам'яті народу, розмивання його національної самосвідомості, нівелювання національних пріоритетів та заміну їх квазіінтернаціональними гаслами. За ідеал йому править «повне, нічим не зв'язане і не обмежуване (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвій нації». «Все, що йде за рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими вселюдськими фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації». Заслуга І. Франка, одного з найбільших мислителів європейського засягу, «скульптора модерної української нації» полягає не лише в тому, що його творчість сприяла з'яві цілої когорти визначних письменників (Н. Кобринської, Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаніка та ін.) і резонувала в межах цілої України, а й в тому, що його титанічна культурно-громадська діяльність справляла потужний вплив на ціле українство, на національну консолідацію східних та західних земель.

На тлі нових соціально-економічних і внутрішньополітичних умов та під впливом діяльності Драгоманова, Франка і Грушевського постають в останні десятиріччя XIX століття як на Сході, так і Заході українських земель політичні організації (Українська радикальна партія, Національно-демократична партія, Революційно-українська партія). Ці політичні утворення вже представляли нову генерацію українського суспільства, яка формулює та висуває радикальні гасла самостійності України. Прояви національної зрілості, що стали наслідком діяльності інтелек-

туалів ХІХ ст., підкреслював І. Франко, зазначаючи, що у цю добу «разом з літературною творчістю розвивалась у нас і мова, і поетична форма, і обсяг інтересів — і ще щось далеко більше; розвивався рівень нашої цивілізації, сила нашого національного почуття»³⁴. Це був період ренесансу не лише в науці, літературі, публіцистиці, але і у політиці та суспільному житті, який підводив ризику під мистецькими здобутками, досягненнями інтелектуальної думки та розвитку політичних доктрин всього ХІХ століття.

1. *Шевченко Т.* Твори. — К., 1971. — С. 286.
2. *Забужко О.* Шевченків міф України. — К., 1997. — С. 101.
3. Там само. — С. 44.
4. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у 6-ти т. — Т. 6. — С. 314.
5. Лист до М.О.Максимовича від 22.11.1858 р. — Шевченко Т. // Повне зібрання творів. — Т. 6. — С. 223.
6. *В.Доманицький.* Володимир Антонович // Нова громада. — 1906. — № 9.
7. Див.: Історія української культури. — К., 2000. — С. 207.
8. *Сумцов Н.* Памяти П. П. Чубинского. — М., 1914. — С.3.
9. *Волков Ф. П. П.* Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. — 1914. — № 2. — С. 17.
10. Див.: *Ф.Вовк.* Сторінка наукової спадщини та бібліографія праць. — К., 2002. — С. 5–15.
11. *Ф. Вовк.* Дещо про теперішній стан і завдання української етнології // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів. — 1899 — Т. 1. — С. XIV.
12. Украинцы. Каталог-указатель этнографической коллекции. — С. Пб., 1983 — С. 6.
13. *Дорошенко Д.* Мої спогади про Ол. Ол. Русова (Окремий відбиток). — С. 3–23.
14. *Смуток П.* Памяти А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 11.
15. Там само.
16. *Грицьковян Ярослав,* Олександр Русов // Український календар. — Варшава, 1985. — С. 109–111.
17. Там само. — С. 10.
18. Там само. — С. 406.
19. *Жебуньов Л.* Памяти А. А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 21.
20. *Смуток П.* Памяти А. Русова. — С. 12.
21. *Жебуньов Л.* Памяти А. А. Русова. — С. 21.
22. *Кистяковский Б. М.* Драгомановъ. Его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь // М. Драгоманов. Политическія сочиненія. / Под ред. И.М.Гревса, Б.А.Кистяковского. — Т. I. — С. LXV.
23. Там само. — С. IX.
24. Там само. — С. XXXIX.
25. *Павлик М. М.* Драгоманов: Автобіографічна замітка Драгоманова. — Львів, 1896. — С. 347.
26. *Костяковский Б. М.* Драгомановъ. Его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь // М. Драгоманов. Политическія сочиненія. / Под ред. И.М.Гревса, Б.А.Кистяковского. — Т. I. — С. LXV.
27. Там само. — С. LXVI.
28. Там само. — LXVII–LXVIII.
29. *Драгоманов М.* Всеобщее голосование и русины Австрии // М. Драгоманов. Политическія сочиненія. / Под ред. И.М.Гревса, Б.А.Кистяковского. — Т. I. — С. 481.
30. Там само.
31. Див.: *Драгоманов М.* Политическія сочиненія. / Под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. — Т. I. — 486 с.
32. *Семчишин М.* Тисяча років української культури. — К., 1993. — С. 335.
33. Там само.
34. *Франко І.* З останніх десятиліть ХІХ віку // Зібрання творів: у 50 т. — К., 1984. — Т. 1. — С. 471.